

Маја ЂУРИЋ*

ФОТОГРАФИ БАЛКАНСКИХ РАТОВА

ABSTRACT: *Although the first newspaper had appeared in Montenegro in 1871, photography was included some half of the century since its introduction in the press worldwide. The first photo reporters, Vaso Radulović from Montenegro and the foreigners who arrived as reporters, came to the scene only in the First World War.*

KEY WORDS: *Montenegro, photography, photo journalism, First World War, Vaso Radulović*

Иако су се у Црној Гори прве новине појавиле већ 1871, фотографија им се придружује тек пола вијека након њених почетака у свијету. У Првом свјетском рату јављају се и први фоторепортери, Васо Радловић из Црне Горе и странци који долазе као извјештачи.

Ратови између 1912. и 1918. забиљежени су и на фотографијама иначе филмског сниматеља **Самсона Чернова**, који је стигао и на црногорско бојиште. У току Првог балканског рата 1912, неколико иностраних филмских кућа снимало је филмске сцене о борбама и побједама црногорске војске, посебно о опсади и паду Скадра. На основу тада снимљене филмске грађе, разна европска филмска предузећа створила су више филмских журнала о овом турско-црногорском рату.

Самсон Чернов, Јеврејин руског поријекла са француским држављанством, дошао је у Црну Гору и Србију 1912. године као ратни дописник листа *Илустрацион (L' Illustration)*. Новинарском, филмском, фотографском и умјетничком активношћу у наредне четири ратне године прати ратна дешавања на нашим подручјима. Својим фотографијама и личним наступањима у јавности на Истоку и Западу, успио је да по-

* Ауторка је доцент на Факултету визуелних умјетности, Подгорица.

каже свијету напоре и патњу народа, и подвиге црногорског и српског војника на фронту.

Више се у томе истакао **Васо Радловић**, вјероватно први црногорски фоторепортер, који је, као добровољац, био учесник балканских ратова у својству фотографа. Војни музеј у Београду има у посједу 140 фотографија Васа Радловића, које је 1937. године откупио од аутора. Радловић је све фотографије пропратио исписаним легендама и печатима фирме. Са тих фотографија преснимавањем су направљени негативи. Заслужан и као етно-фотограф, биљежио је народне мотиве, ликове и крајеве у Црној Гори, јужној Србији и на Косову и Метохији. Послије рата наставио је редовну фотографску активност радећи у Подгорици, са филијалом у Пећи, гдје његов рад на терену биљежи Петар Ђуза, у записима о старој фотографији на Косову и Метохији.

О његовом ангажману као ратног фотографа пише у свом путопису и Александар Башмаков, који описује детаљ из биографије Васа Радловића, и вриједност фотографије као документа стања и дешавања у земљи.¹

„Међу присутнима нашао се и млади и одважни фотограф, онај који се усудио да својим апаратом овјековјечи трагове страшног догађаја што се збио овдје прије двије године, када је убијен један Црногорац у Ругову.“²

¹ „Прича се да је то била једна црногорска чета, која се пробила из Васојевића у Ругово у једној од непрестаних пограничних зађевица. Главу тог јунака Руговци су донијели у Пећ и над њом се цио дан изругивала градска свјетина. Овдашње албанско становништво је ликовало и носило главу по граду, ругајући јој се и на сваки начин је вријеђајући. На крају је предата пећкој дјеци, која су се играла с њом као с лоптом, а увече је бачена на ђубриште у српској четврти. Ујутру су се Срби најзад одважили да узму ту мученичку главу црногорског брата и окупили се побожно иза зидова манастира да је сахране. Фотограф је начинио снимак сахране те главе и поклонио ми један примјерак те врло ријетке фотографије, која је тада била забрањена од турских власти. Због тога је осуђен на казну затвора од 15 година, али је послје три мјесеца на интервенцију руског конзула у Митровици, С. В. Тухолке, ослобођен. Ја нарочито истичем храбри поступак овога младог Србина баш зато што је питање да ли се крвави поступци звани 'зулум' дешавају или не вјечни предмет спорења. Европљани радо вјерују увјеравањима турских власти и свакаких фразера да је све то сушта бесмислица и приче из старих времена. Међутим, питање да ли се ужаси дешавају или не, или су то само пуне приче, од огромне је важности, од чега зависи у којем ће се смислу извести крајње озбиљни политички закључци. И ево, једна таква фотографија вриједи колико десет учених траката или судско-дипломатских записника.“ У Башмаков, Александар, *Преко Црне Горе у земљи Гета*, Подгорица: ЦИД, 1996. године, стр. 98.

² Према личном сазнању преводиоца и напису Милоша Велимировића (*Илустрирана ратна хроника*, Београд, 1912, 21, стр. 2) убијени је Јосо Спалевић (Радић можда по ужем братству) из Шекулара. Његову главу су'носили и показивали, прикупљајући бакшише, од пећких мухамеданца'; фотограф је Васо Радловић, осуђен због овога'на

Сл. 1. Фотограф Васо Радуловић, *Љешине Башибозука*, 1912.
- колекција Јована Вуксановића

Васо Радуловић издао је велики број разгледница са ратишта. Фотографије на разгледницама прате и догађаје на самом ратишту, у очигледном покушају преношења атмосфере ратних акција са првих линија: *Црногорци бомбардују утврђења на Тарабошу, Црногорски митраљези 500 м од турске позиције, Продужење борбе из првог освојеног турског шанца на Бардањолу, Црногорска извидница опажена од непријатеља на Штоју, Митраљешка чета очекује Турке*, сцене када бригадир Радомир Вешовић с артиљеријом прелази Лим, сцене са лешевима *Љешине Башибозука*. Фотографисао је и мирније сцене у залеђу у вријеме затишја борбе, и живот у логорима *Кучи славе крсну славу у логору под Скадром, Црногорски шанец пред Враком, Логор црногорске војске код Тузи*, па и посјете владара *Краљевић Данило прегледа заробљено оружје на Шипчанику*.

Препознатљива сцена кроз историју умјетности је штампана на разгледници *Краљ посматра битку*. Радуловић је пратио и веселије догађаје, као онај на разгледници *Долазак међународних трупа у Скадар*.

10 година тамнице у оковим'; тамновао скоро двије године као најгори разбојни'. Снимак у *Илустрованој ратној кроници*, Нови Сад, 6, стр. 47, из незнатно је различите позиције, али слабијег квалитета од овога овдје.

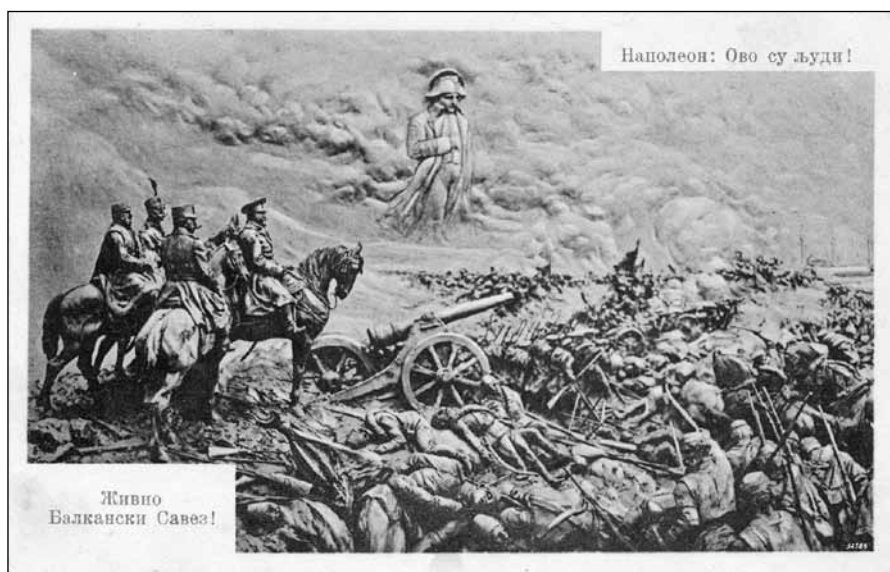

Сл. 2. Васо Радуловић, *Кучи славе крсну славу у логору под Скадром, 1912.* - колекција Ј. В.

Урадио је и романтичарску разгледницу, на којој су фотомонтажом сједињени фотографија и цртеж, и креирана композиција на којој Наполеон из облака надгледа битку и диви се црногорској војсци и њеном јунаштву. На разгледници је и одштампан коментар *Наполеон: Ово су људи*. Радио је и пропагандне разгледнице, као она владара *Војиште у слози је спас – Балкански савез*.

Прашки илустровани часопис *Светозор* препун је репродукција из балканских ратова. У часопису *Светозор* основу чине ратне фотографије снимљене на тлу Црне Горе, Србије, Бугарске и Албаније. Фотографије су садржином претежно аутентични документарни снимци, док се код једног мањег броја примјећује врло изражен ретуш, доцртавање ликова и недовољно јасних линија објеката. Аутори већине фотографија у *Светозору* су чешки војни љекари, чланови добровољне љекарске мисије у Црној Гори, дјелимично и у Србији, током балканских ратова. На њиховим фотографијама су различити мотиви, претежно ратни призори, војнички биваци, разрушена насеља, рањеници или заробљеници.

Постоји извјестан број врло драматичних снимака, урађених током ратних дејстава, или током санитетског збрињавања рањеника, а међу њима су и неке антологијске фотографије. Једна од њих је она са рањеним Митром Лаковићем-Дрекаловићем, који је не само храбро, већ

Сл. 3. Васо Радуловић, *Наполеон: Ово су људи!*
Живно Балкански савез, разгледница, 1912. - колекција Ј. В.

и са осмијехом попут античког хероја, подносио оно што се једва може замислити.³ Та фотографија, на жалост, није потписана.

На многим фотографијама је и краљ Никола, затим чланови његове породице у обиласку рањеника, и сусрети његових синова Мирка и Петра са борцима, па чак и са заробљеницима.

Аутори фотографија су шест Чеха, како тврди Горан Малић, од којих су петорица љекари и фотографи аматери,⁴ а један, Ф. Павлик је, по свему судећи, новинар и ратни извјештач.⁵ *Др Рихлик (Ryhlik)*, непознатог имена, био је шеф чешке љекарске мисије у Црној Гори. Доста је снимао на различитим мјестима. Судећи по садржајима фотографија, често се налазио уз војску, јер снима на положајима, током опсаде Бардањолта и Скадра, прелаза ријеке Кир и др. Врло добре фотографије су *Грбови црногорских војника на Бардањолту*, *Принчеви Мирко и Данило на броду на Скадарском језеру*, *Опсадни топ српеман за паљбу* итд. За разлику од других, претежно регистративних сниматеља, овај

³ Непознати фотограф, *Потпоручник Митар Лаковић Дрекаловић Куч*, рањен при јуначком јуришу на Деу, 27. септембра 1913. Из књиге *Онам' онамо*, Нови Сад, 1913.

⁴ Малић, Горан, *Чешки фотографи у Србији и Црној Гори у току балканских ратова*, Београд: Рефото, 2001, стр. 50-51.

⁵ Најприје стациониран у Бугарској (у војној болници која се налазила у гимназији у Пловдиву), а од 1913. добровољац у српској војсци.

фотограф се (уз Јехличку), највише приближава адекватном изразу праве ратне фотографије.

Др Нехиба (Nechiba), такође непознатог имена, биљежи разне догађаје, али претежно оне за успомене. Таква је фотографија која биљежи посјету супруга љекарима у мисији. На његовим фотографијама препознајемо и остале чланове експедиције, и неке од љекара-фотографа: нпр. Рихлика, Черног и Мерхаута. На једној серији од више фотографија, он снима сцене са ратног брода на Скадарском језеру.

Др Кветослав Мерхаут (Merhaut) је такође припадник експедиције. Од укупног броја сачуваних фотографија, његових је девет, а на њима су претежно атмосфере и мотиви ратишта након освајања Скадра: *Долазак црногорске војске у Бар, Долазак краља Николе пред палату, Предаја заставе, Кнегиња и принцезе обилазе рањенике и Долазак у манастир.*

Др Вратислав Черни (Černi) је, изгледа, боравио кратко у Црној Гори и то, по свему судећи, само као посјетилац љекарске мисије. Снимао је фотографије на положајима војске у Бару, и у Скадру и догађаје у пристаништу, уз сачуване жанр-сцене (нпр. изврсна је слика *Три брата Братоножића*).

Последњи, Франц Павлик, једини је професионалац у групи. По свему судећи, био је дописник чешких и неких њемачких листова, али се не зна да ли је био члан љекарске екипе или можда ратни добровољац.⁶

Већина ових фотографија штампана је у серији књижица издатих у периоду од 1913. до 1915. године, са заједничким наднасловом *Слике из Балканског рата*, формата приближно 15 x 23,5 цм. Издавач и штампар је учитељско друштво *Натошевић* из Новог Сада.⁷

Неке од фотографија су често репродуковане уз прилично неујерљиве легенде, али се нису знала имена њихових аутора. Каткада су навођена нетачна имена, јер су фотографије приписиване домаћим фотографима, што се још увијек повремено може срести у литератури. То говори о чињеници да је фотографија медиј који са подједнаким интересовањем прихватају и користе разне и међусобно антагонистичке друштвене групе, она постаје средство бескрајне продукције и потрошње визуелних порука, средство манипулације тим порукама, али истовремено и снажно оружје контестације, отпора и критичког упозорења.

⁶ Павлик је већ раније боравио у Србији, приликом првог доласка Петра Карађорђевића (будућег краља Петра Првог) послје дворског преврата, 1903. Павлик је фотографисао фијакер са наследником српског престола испред зграде жељезничке станице у Београду, 1903, и та фотографија је сачувана у Историјском музеју Србије.

⁷ На првој и трећој књижици уз наслов стоји година 1912-1913, што би се могло прихватити и као година издања (мада то није сасвим поуздано).

Сл. 4. Васо Радловић, У логору, 1912 - колекција Ј. В.

Сл. 5. Васо Радловић, Мост на Киру код Скадра - колекција Ј. В.

Сл. 6. Васо Радуловић, Балкански рат, Црногорски шанац пред Враком - колекција Ј. В.

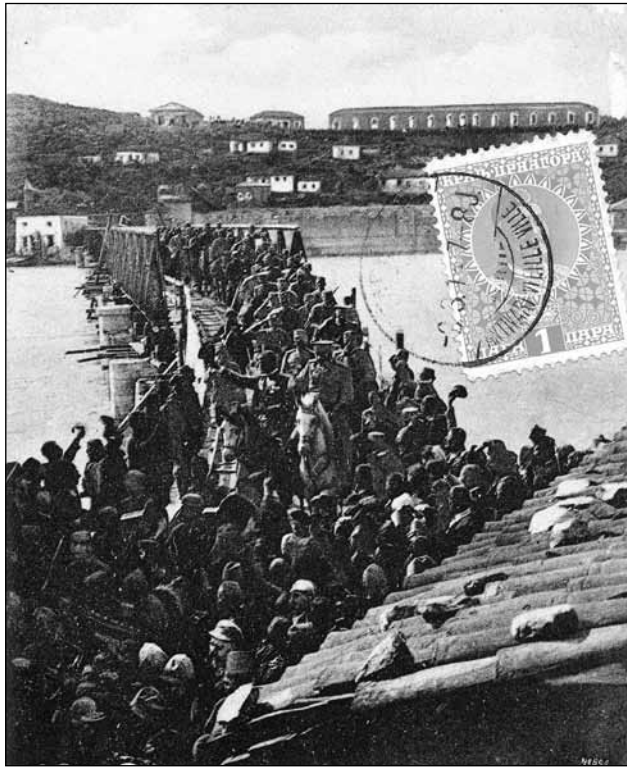
Сл. 7. Васо Радуловић, Краљевић Данило прегледа заробљено оружје на Шипчанику - колекција Ј. В.

Сл. 8. Васо Радуловић, Логор црногорске војске код Тузи
- колекција Ј. В.

Сл. 9. Васо Радуловић, Балкански рат, Бригадир Радомир Вешовић
с артиљеријом прелази Лим - колекција Ј. В

Сл. 10. Васо Радуловић, Црногорска војска побједоносно улази у Скадар 10. априла 1918. - колекција Ј. В.

Маја ĐURIĆ

THE PHOTOGRAPHERS OF BALKAN WARS

Summary

Although the first newspaper had appeared in Montenegro in 1871, photography was included some half of the century since its introduction in the press worldwide. The first photo reporters, Vaso Radulović from Montenegro and the foreigners who arrived as reporters, came to the scene only in the First World War. Some of the photographs have often been reproduced with poor descriptions, with incorrectly printed names of the authors and many other mistakes. Some of them have been commonly used in literature, becoming a sources of manipulation, as well as the means of critical warning.